

УДК 323.13(=161.2):355.40:323.281“1950/1960”
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/99-2-4>

Богдан ПАСКА,
orcid.org/0000-0002-5452-5254
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України і методику викладання історії
Карпатського національного університету імені Василя Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна) bohdan.paska@cnu.edu.ua

АГЕНТУРНО-ОПЕРАТИВНА РОБОТА КДБ ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ ПІДПІЛЬНИХ ГРУП І ОРГАНІЗАЦІЙ НАПРИКІНЦІ 1950-Х – НА ПОЧАТКУ 1960-Х РР.

*Метою статті є комплексне вивчення агентурно-оперативної діяльності Комітету державної безпеки (КДБ) у боротьбі проти українських підпільних груп і організацій наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр., з'ясування її методів, ефективності та ролі у придушенні національного руху. **Методологічну основу** дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності та системності, а також використання проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного та кейс-стаді підходів, що дозволило реконструювати перебіг агентурних розробок і слідчо-судових процесів. **Наукова новизна** полягає у комплексному висвітленні механізмів агентурно-оперативної роботи КДБ, зокрема практик вербування, впровадження агентів у середовище підпілля, їхнього використання та виведення з розробок, а також у виявленні як ефективності, так і обмежень функціонування агентурної мережі, включно з феноменом «дворушництва». У статті на основі конкретних прикладів проаналізовано взаємозв'язок між прихованими оперативними заходами та відкритими репресивними діями у вигляді арештів і закритих судових процесів. **Висновки** дослідження засвідчують, що агентурно-оперативна діяльність була визначальним інструментом КДБ у боротьбі з українським підпіллям, забезпечуючи контроль над його діяльністю, дезорганізацію та подальшу ліквідацію. Застосування психологічного тиску, провокацій і маніпуляцій під час слідства доповнювало агентурну роботу, формуючи доказову базу для винесення суворих вироків. Комплекс агентурно-оперативних і репресивно-судових заходів дозволив КДБ істотно послабити, дезорганізувати та в багатьох випадках ліквідувати підпільні націоналістичні структури. Водночас встановлено, що окремі проблеми в роботі агентури свідчать про наявність внутрішніх суперечностей і обмежень у функціонуванні радянської репресивної системи.*

Ключові слова: Комітет державної безпеки (КДБ), агентурно-оперативна діяльність, український національний рух, підпільні організації, репресії, спецслужби, судові процеси.

Bohdan PASKA,
orcid.org/0000-0002-5452-5254
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History
Vasyl Stefanyk Carpathian National University
(Ivano-Frankivsk, Ukraine) bohdan.paska@cnu.edu.ua

KGB'S AGENT-OPERATIONAL WORK AGAINST UKRAINIAN UNDERGROUND GROUPS AND ORGANIZATIONS IN THE LATE 1950S AND EARLY 1960S

*The aim of the article is a comprehensive study of the Committee for State Security's (KGB) agent-operational activities in the fight against Ukrainian underground groups and organizations in the late 1950s and early 1960s, and to clarify its methods, effectiveness, and role in suppressing the national movement. **The methodological basis** of the study is the principles of historicism, objectivity, and systematicity, as well as the use of problem-chronological, comparative-historical, and case study approaches, which allowed us to reconstruct the course of agent developments and investigative and judicial processes. **The scientific novelty** lies in the comprehensive coverage of the mechanisms of the KGB's agent-operational work, in particular, the practices of recruitment, the introduction of agents into the underground environment, their use, and their withdrawal from developments, as well as in identifying both the effectiveness and limitations of the agent network's functioning, including the phenomenon of "double-dealing." The article analyzes the relationship between covert operational measures and open repressive actions in the form of arrests and closed trials, based on specific examples. **The conclusions** of the study indicate that the agent-operative activity was a key tool of the KGB in the fight against the Ukrainian underground, ensuring control over its activities, disorganization and subsequent liquidation. The use of psychological pressure, provocations and manipulations during the investigation complemented the intelligence work, forming an evidentiary base for harsh sentences. The complex of intelligence-operational and repressive-judicial measures allowed the KGB to significantly weaken, disorganize and in many cases eliminate underground nationalist structures. At the same time, it was established that certain problems in the work of the agents indicate the presence of internal contradictions and limitations in the functioning of the Soviet repressive system.*

Key words: Committee for State Security (KGB), intelligence and operational activities, Ukrainian national movement, underground organizations, repressions, special services, trials.

Постановка проблеми. Проблема дослідження полягає у необхідності комплексного осмислення механізмів і масштабів агентурно-оперативної діяльності Комітету державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів (РМ) Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) у боротьбі проти підпільних груп і організацій наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. Попри наявність значного корпусу праць, у яких висвітлено репресивну політику радянського режиму, питання внутрішніх технологій оперативної роботи спецслужб, зокрема методів вербування, впровадження й використання агентури, досі залишається недостатньо розкритим. Особливої уваги потребує аналіз співвідношення між агентурною розробкою та подальшими слідчо-судовими діями як складовими єдиного репресивного процесу, контрольованого КДБ. Водночас актуальним є з'ясування ефективності таких заходів і виявлення їхніх обмежень, зокрема через феномен «дворушництва» серед агентів. Недостатньо вивченими залишаються також питання тактики виведення агентів із розробки та їхнього подальшого використання органами держбезпеки. Важливим аспектом є реконструкція конкретних кейсів оперативних розробок, що дозволяє простежити логіку дій КДБ на практичному рівні. Окрім того, потребує уточнення роль агентурно-оперативної діяльності у загальній стратегії придушення українського національного руху в умовах «післясталінської лібералізації». Таким чином, існує потреба у системному дослідженні зазначеної проблематики з опорою на нові джерела та міждисциплінарні підходи.

Аналіз основних досліджень. Українські підпільні структури кінця 1950-х – початку 1960-х рр. вперше стали предметом наукового дослідження в узагальнюючих працях з історії українського дисидентського руху авторства Георгія Касьянова й Анатолія Русначенка. Г. Касьянов проаналізував діяльність Української робітничо-селянської спілки (УРСС) та розправу радянського режиму над її лідерами (Касьянов, 2019: 44–61). У монографії А. Русначенка простежено нелегальну антирадянську діяльність групи «Об'єднання», Українського національного комітету (УНК), Української національної партії (УНП), Ходорівської групи, УРСС та окремих інших підпільних організацій (Русначенко, 1998: 63–99). Історики Андрій Жив'юк та Ігор Марчук охарактеризували структури, які діяли у відповідний період на території Рівненської області (Жив'юк, Марчук, 2006: 70). У свою чергу в статтях івано-франківських учених Богдана Максимця (Максимець, 2014) і Вале-

рія Островського (Островський: 2018) розкрито активність Об'єднаної партії визволення України (ОПВУ). Дослідник Ярослав Секо звернув свою увагу на групу «Об'єднання» (Секо, 2013), а також узагальнив напрацювання української історіографії в контексті дослідження нелегальних організацій 1950-х – 1980-х рр. (Секо, 2012) Володимир Трофимович зробив спробу дати характеристику організаційної діяльності прибулих із таборів і спецпоселень учасників українського підпільного руху в другій половині 1950-х – 1960-х рр. (Трофимович, 2022) Науковці Богдан Паска і Владислав Луцик піддали аналізу методи боротьби радянських спецслужб проти націоналістичного підпілля на території Станіславської обл. у другій половині 1940-х – 1950-х рр. (Паска, Луцик, 2023) У статті Б. Паски описано розправу режиму над групою педагогів, які поширювали нелегальну літературу на Прикарпатті в 1959–1960 рр. (Паска, 2023) Більшість присвячених українським підпільним структурам наукових напрацювань акцентують увагу передусім на їх нелегальній діяльності, а також судових розправах режиму над учасниками руху. Водночас поза увагою залишається значний пласт агентурно-оперативної роботи КДБ проти цих організацій і груп, дослідження яких стало можливим після розсекречення архівів радянських спецслужб в Україні.

Метою статті є комплексне вивчення агентурно-оперативної діяльності КДБ у боротьбі проти українських підпільних груп і організацій наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр., зокрема методів її здійснення, ефективності та ролі у придушенні національного руху.

Виклад основного матеріалу. Репресії проти лідерів і учасників підпільних груп наприкінці 1950-х – у 1960-х рр., як правило, завершувалися закритими судовими процесами. Вироки, які виносилися за статтями про «зраду батьківщини» (до 1960 р. – ст. 54–1/а, після – ст. 56 Кримінального кодексу (КК) УРСР) та «організаційну діяльність» (відповідно, ст. 54–11 і ст. 64 КК УРСР), здебільшого були дуже жорсткими. До прикладу, членів ОПВУ, що функціонувала на теренах Станіславської області у 1957–1958 рр., Богдана Германюка, Яреми Ткачука, Богдана Тимківа, Миколи Юрчика, Івана Коневича, Мирона Площака, Івана Струтинського, Василя Площака співробітники КДБ затримали і взяли під варту в грудні 1958 р. Судова розправа над ними проходила у Станіславі (нині Івано-Франківськ) протягом 6–10 березня 1959 р.: Б. Германюка, Я. Ткачука, М. Площака, Б. Тимківа, І. Струтинського за ст. 54–1/а і ст. 54–11 засудили на 10 років позбавлення волі у ВТК із

конфіскацією майна; М. Юрчика та І. Коневича – за тими ж статтями на 7 років позбавлення волі із конфіскацією майна, а В. Площака – за ст. 7 і 26 КК УРСР (зберігання антирадянської літератури, недонесення про злочин) на 2 роки позбавлення волі (Островський, 2018: 51–52).

Протягом 1956–1959 рр. функціонувала досить розгалужена підпільна група «Об'єднання», яка мала свої осередки у таборах Мінлагу в м. Інта (Карелія), на Львівщині, Кіровоградщині, Рівненщині. У 1959–1960 рр. КДБ організував кілька хвиль арештів лідерів цієї структури. У січні-квітні 1959 р. за ґратами опинилися учасники кіровоградської ланки Йосип Слабина, Антон Булавський, Григорій Рябчун, Степан Оленич, Кирило Банацький. Наступні арешти відбулися в Інті: 29 червня 1959 р. – Володимир Леонюк, 9 вересня – Володимир Затварський, 12 січня 1960 р. – Ярослав Гасюк, 1 липня 1960 р. – Ярослав Кобилецький. 26 жовтня 1959 р. було затримано Богдана Христинича у Львові. У результаті суду над «кіровоградцями» 29 квітня 1960 р. А. Булавський отримав 10 років позбавлення волі, Й. Слабина і К. Банацький – по 7 років (при цьому К. Банацькому добавили ще 8 років із попереднього терміну), Г. Рябчун і С. Оленич – по 3 роки. Зрештою, 10 жовтня 1960 р. провели судовий процес над керівниками «Об'єднання» у Києві: В. Леонюк і Я. Гасюк були засуджені на 12 років, Б. Христинич – 10 років, В. Затварський – 8 років, Я. Кобилецький – на 5 років позбавлення волі (Секо, 2013: 61–62).

7 листопада 1960 р. у Львові відбулася зустріч членів-засновників УРСС – адвокатів Левка Лук'яненка, Івана Кандиби та ін.; обговорено проєкт програми підпільної організації. Вже в січні 1961 р. органи КДБ заарештували учасників УРСС Л. Лук'яненка, І. Кандибу та Степана Віруна; у березні цього ж року за ґратами опинилися Василь Луцьків, Олександр Лібович, Йосип Боровицький та Іван Кіпиш. 20 травня 1961 р. в одному з приміщень слідчого ізолятора УКДБ по Львівській області відбувся закритий судовий процес над членами організації. За твердженням дослідника Г. Касьянова, звинувачення базувалися на перекручуванні фактів, адвокати виступали як помічники звинувачення, дисидентів судили не за конкретні дії, а за наміри. За ст. 56 («зрада батьківщини») Л. Лук'яненка засудили до розстрілу (згодом вирок замінено на 15 років позбавлення волі), І. Кандибу – до 15 років, С. Віруна – до 11 років, інших учасників групи – до 10 років позбавлення волі.; згодом І. Кіпишу та Й. Боровицькому звинувачення все-таки змінили на ст. 62 («антирадян-

ська агітація і пропаганда»), а термін ув'язнення скоротили до 7 років (Касьянов, 2019: 50–58).

Протягом 1957–1961 рр. на Львівщині функціонувала підпільна організація УНК, лідерами якої були Богдан Грицина та Іван Коваль. Станом на 1961 р. структура нараховувала близько 20 осіб (Русначенко, 1998: 73–74). У липні–серпні цього ж року майже всіх членів групи заарештували; слідство вела бригада з 11 працівників КДБ із кількох областей. Суд відбувся у Львові 18–26 січня 1962 р. За звинуваченнями в «зраді батьківщини» та «організаційній діяльності» підсудні отримали дуже суворі вироки: Б. Грицина, І. Коваль, Володимир Гнот, Роман Гурний – смертна кара (двоє останніх у порядку касації добилися її заміни на 15 років позбавлення волі); Павло Климчак, Гнат Кузик, Григорій Зельман, Микола Мелех, Василь Сорока, Мирослав Йовчик – 15 років; Олексій Зельман, Микола Мельничук, Василь Кіндрат, Микола Курило, Олександр Теглівець – 12 років; Олексій Менько, Микола Машталер, Омелян Хом'якевич – 10 років; Антон Каспришин – 5 років позбавлення волі (Русначенко, 1998: 83).

Усе ж судові розправи над учасниками підпільних груп були тільки «верхівкою айсберга» репресивної роботи КДБ проти українського національного руху. Головним завданням органів держбезпеки було недопущення відновлення націоналістичного підпілля, здійснення агентурно-оперативних та ідеологічних заходів, у результаті яких «українські націоналісти більше не являли собою сили, здатної при яких би не було умовах організовано виступити проти радянської влади». У боротьбі проти структур підпілля каральні органи зосереджувалися на розробці та спостереженні за колишніми учасниками Організації українських націоналістів (ОУН) і Української повстанської армії (УПА), звільненими у ході хрущовських реабілітацій, перевірці сигналів про «групування націоналістичних елементів», попередженні й припиненні відкритих акцій із боку українських патріотів, а також перехопленні можливих каналів їх зв'язку з еміграційними організаціями (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 552. Арк. 215).

Взяття під варту, слідству й судовим процесам над учасниками підпілля передували довгі періоди роботи агентурно-оперативного характеру, спрямованої на вистежування учасників підпілля. Обов'язковою умовою успішних репресивних дій проти українських націоналістів у КДБ вважали наявність всередині тієї чи іншої групи або організації агента, завербованого з числа учасників або введеного до її складу. Зокрема, у процесі стеження за учасниками ОПВУ в КДБ відкрили

групову агентурну розробку під кодовою назвою «Реставратори». Учасникам підпільної структури було підставлено агента «Івана» (вірогідно – М. Масловського), якому інші учасники підпілля дали завдання робити певні кроки для розширення структури. На якомусь етапі вистежувальної роботи працівники КДБ зрозуміли, що агент може втратити довіру підпільників, якщо не здійснить вербування до її складу хоча б одного учасника. У якості такого нового члена ОПВУ було підставлено агента «Справного» (вірогідно – Р. Арсак). «Кроти» КДБ успішно закріпилися в складі групи, а згодом сприяли спецслужбі вже під час реалізації відкритих слідчо-судових дій проти неї (т. зв. оперативної реалізації розробки «Реставратори») (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 552. Арк. 237).

Іноді завербовані КДБ агенти з числа учасників підпільних націоналістичних організацій ставали дворушниками, тобто перебували в мережі агентів тільки формально, а на ділі не повідомляли спецслужбі цінної інформації та сприяли діяльності підпільників. З-посеред учасників групи «Об'єднання» було завербовано агента «Верника», який став зв'язковим між її лідерами В. Леонюком (Інта) і Б. Христиничем (Львівщина). Пізніша перевірка КДБ встановила, що цей агент був завербований в агентурну мережу Нестеровським районним апаратом спецслужби (Львівська область) без необхідної перевірки та вивчення. У процесі вербування агента працівники КДБ не зрозуміли, що він є учасником підпільної групи й не опитали про відомі факти «ворожої діяльності націоналістів». Подальша перевірка «Верника» не здійснювалася, тому йому вдалося під прикриттям співпраці з КДБ протягом тривалого часу виконувати доручення керівників «Об'єднання» (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 552. Арк. 234).

За даними дослідника Г. Касьянова, секретна справа з розробки учасників УРСС носила назву «Сепаратисти». Уже під час слідства у результаті обману, психологічних тортур, залякування необхідні покази почав давати учасник групи В. Луцьків. За співпрацю слідчий Денисов пообіцяв в'язню швидке звільнення. Однак В. Луцьківа не лише засудили на 10 років позбавлення волі, а й згодом змусили бути провокатором каральних органів у справі Українського національного центру, а також у місцях позбавлення волі. У звіті полковника КДБ В. Шевченка він фігурував як агент «Гаврилук» (Касьянов, 2019: 55–57).

Працівники КДБ повинні були під час роботи з агентами відразу визначати шляхи їх виводу із розробки під час оперативної реалізації матеріалів конкретної справи. Треба було зробити так,

щоб агент не опинився на лаві підсудних, і водночас щоб цей факт не викликав підозр у інших учасників національного руху. Прикладом успішного виводу агента зі справи можна вважати кейс репресій КДБ проти УНК – розробку «Спадкомці». У 1960 р. агент «Внуков» за завданням оперативників дав згоду увійти до складу УНК. У подальшому він задля збереження довіри з боку керівників групи брав участь у окремих її акціях – підписав присягу, мав зброю, долучався до спорудження криївки, до підбору кандидатури керівника служби безпеки, був призначений одним із районних провідників. Після арештів учасники організації спочатку не давали показів про діяльність цієї особи. Згодом у ході слідства лідер УНК Б. Грицина, намагаючись приховати його особу, повідомив працівникам КДБ про нібито заплановану зустріч із цим членом групи на ім'я Степан у визначеному місці й визначений час. Оперативники у відповідь влаштували вивіз лідера групи у відповідне село для зустрічі з «Внуковим», яка так і не відбулася; ці слідчі дії були задокументовані. Згодом після наступних допитів унаслідок шаленого тиску кадебісти таки змусили Б. Грицину назвати справжнє прізвище Степана, але до цього часу він за вказівкою спецслужби виїхав із дружиною на Донбас. Для ще якіснішої зашифровки агента за його попереднім місцем проживання провели «ретельний обшук» та інші слідчі дії. У подальшому Б. Грицина під час бесіди із внутрішньокамерним агентом висловлював надії на те, що Степану вдалося втекти від каральних органів. Тобто, виведення агента «Внукова» із агентурної розробки з точки зору КДБ було здійснене успішно і не викликало підозр у реальних підпільників (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 552. Арк. 238–239).

Протягом 1958–1961 рр. на Львівщині діяла Ходорівська група (Український робітничо-селянський союз), яка сформувалася в с. Вербиця Ходорівського (нині Стрийського) р-ну. Її організаторами були робітник цукрокомбінату Теодор (Федір) Дронь і працівник райспоживспілки Федір Проців, учасниками – Михайло Проців, Михайло Ханас, а з вересня 1961 р. – Йосип Нагребний, Іван Щербицький і Володимир Капітоненко. Вони вивішували по селах українські національні прапори, поширювали листівки, збирали зброю, мали плани здійснити замах на завідуючого фермою одного з колгоспів, підпал зерносховища в Ходорові, підбив залізничної колії (Русначенко, 1998: 89–90). У 1961 р. група потрапила в поле зору КДБ: початкові дані про неї були отримані від громадянина, який раніше не мав оперативного контакту з каральними органами. Згодом

цю особу завербували і використовували під час розробки підпільної структури. Під час розшуку осіб, які поширювали антирадянські листівки у м. Миколаєві Львівської обл. від довіреної особи спецслужба отримала сигнал, що жителі Ходорова В. Капітоненко й І. Щербицький висловлюють націоналістичні погляди і мають зброю. Оскільки ця особа не мала можливості стежити за діяльністю учасників нелегальної групи, отриманий сигнал у КДБ перевіряли через агентів, що мали на них вихід. На підпільників було заведено справу агентурної розробки, і в результаті «складних чекістських заходів» було виявлено інших учасників Ходорівської групи (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 552. Арк. 243–244). Протягом 7–8 грудня 1961 р. усіх членів структури було взято під варту. За вироком суду від 7 травня 1962 р. Ф. Проціву призначили смертну кару, іншим учасникам – довготривалі терміни ув'язнення в колоніях посиленого режиму: Т. Дроню і М. Проціву – 13 років (із них 5 в тюрмі та із заборонаю протягом 5 років після відбуття кари проживати на території України), Й. Нагребному і М. Ханасу – по 12 років, І. Щербицькому – 10 років, а неповнолітньому В. Капітоненку – 5 років (Русначенко, 1998: 91).

Агентурно-оперативні заходи КДБ використовував і проти Української національної партії (УНП), яку створив колишній воїн дивізії «Галичина» Євген Гогусь у с. Золотники однойменного (нині Тернопільського) р-ну Тернопільської обл. Перші плани створення антирадянської організації ним були висловлені ще в 1958 р. у розмові зі своїм знайомим Євгеном Грицишином; згодом схожі бесіди були із Петром Дзюрою. Реально структура сформувалася в 1961 р., до неї вступили односельці Є. Гогуся Петро Пундик і Павло Палихата, а також жителі с. Бенева Євстахій Грицишин і с. Петрикул Володимир Кадиковський. Завданнями вважали поступове розширення партії, пошук літератури та зброї. У разі майбутньої війни УНП мала перебрати владу на місцях, «боротися за створення самостійної України» (Русначенко, 1998: 85–86). Органи держбезпеки ще в 1957–1958 рр. отримували інформацію про групування «націоналістично налаштованих осіб» навколо Є. Гогуся. Проте тоді здійснена поверхова перевірка даних не дала результатів, і відповідну справу було припинено. У 1961 р. в групу вдалося впровадити агента, відбулося повернення до її розробки. За А. Русначенком, цим сексотом КДБ був П. Дзюра, який знав про всі плани Є. Гогуся та всіх членів організації. Слідство розпочалося після того, як П. Дзюра дізнався про проєкт програми УНП; у подальшому він не був засудже-

ний, не проходив у справі як свідок та взагалі зник із села. Очевидно, у КДБ реалізували виведення агента із відповідної розробки. Зрештою, до 1 червня 1962 р. агентурно-оперативні дії проти групи були завершені, розпочалися арешти її учасників, яким висунули звинувачення за ст. 56 і 64 КК УРСР. Під час закритого суду в Тернополі 25–26 липня цього ж року Є. Гогуся було засуджено до розстрілу, П. Куликовського і Є. Грицишина – до 11 років колоній суворого режиму, П. Пундика – до 10 років, П. Палихату – до 6 років. Під час касації смертний вирок Є. Гогусю було замінено на 15 років колоній, дещо зменшили терміни покарання інших учасників УНП. Окремих дотичних до активності підпільної групи осіб піддали заходам профілактики (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 552. Арк. 223; Русначенко, 1998: 87).

Не зовсім успішною була агентурна робота КДБ на початку 1960-х рр. проти підпільної групи Шуста і Романюка, центром діяльності якої була Волинська обл. Відповідні таємні дії спецслужби були частиною реалізації групової агентурної розробки «Міраж» на колишніх учасників т. зв. «Запоярного проводу» ОУН, які намагалися відновити антирадянську активність після виходу на волю. У 1960 р. місцевим УКДБ для розробки Шуста було завербовано агента «Радюка», його колишнього товариша по ув'язненню. Підставою для вербування цього сексота були зібрані через довірених осіб довідкові матеріали, які характеризували його поведінку після звільнення. Завданням «Радюка» було виявлення можливих організаційних зв'язків Шуста із націоналістом Милентієм Войтюком, що проживав у Рівненській обл., та іншими однодумцями. За час співпраці з УКДБ від агента ніяких вагомих для справи даних не було отримано; співробітники спецслужби не проводили перевірку та вивчення його поведінки, не здійснювали профілактичні бесіди. Після арешту Шуста виявилось, що «Радюк» розповів йому про своє вербування органами КДБ, характер отриманого завдання і залишався активним учасником підпільного руху (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 552. Арк. 234–235).

Наступного 1961 р. УКДБ по Луганській обл. завербував агента «Лаврентьева» – близького знайомого Шуста, який теж перебував разом із ним в ув'язненні. Під час вербування оперативні працівники виходили з того, що протягом довгого періоду часу спецслужба не отримувала інформації про його ворожу діяльність. Агент теж виявився дворушником – повідомив кадебістам тільки загальновідомі факти про табірну діяльність українських націоналістів і формально заявив про

«відхід від націоналістичних ідей». Без попередньої перевірки оперативники скерували «Лаврентьєва» у Волинську обл. із завданням щодо розробки Шуста. У подальшому під час слідства з'ясувалося, що агент розповів йому про своє вербування і використовував своє перебування в агентурній мережі для надання Шусту допомоги в підпільній діяльності (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 552. Арк. 235). У 1962 р. в Луцьку відбувся закритий суд над учасниками групи Шуста – Романюка (Гель, 2013: 167).

Методи агентурно-оперативної розробки та подальші слідчо-судові розправи активно використовувалися й проти інших підпільних груп кінця 1950-х – початку 1960-х рр.: групи Лаєнка – Свистуна (Український робітничо-селянський союз визволення або Союз боротьби) на Кіровоградщині (1959–1960 рр.) (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 552. Арк. 221–222), групи Суховарського (1962 р.) (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 552. Арк. 220–221), Прогресивної партії України Босякевича і Колотуші (справа «Ехо») (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 552. Арк. 237; Жив'юк, Марчук, 2006: 70) на Рівненщині та ін.

Висновки. Отже, аналіз матеріалів засвідчує, що агентурно-оперативна діяльність КДБ наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. була ключовим інструментом придушення українського підпілля. Її характерною ознакою стало поєднання тривалої прихованої розробки з подальшою «оперативною реалізацією», яка завершувалася арештами й закритими судовими процесами. Ефективність цих заходів значною мірою забезпечувалася широким використанням агентурної мережі, включно з впровадженими агентами («внутрішніми кротоми»), що подекуди дозволяло спецслужбі контролювати діяльність підпільних структур зсередини. Водночас практикувалися складні комбінації щодо виведення агентів із розробки, що свідчить про високий рівень організа-

ційно-тактичного планування каральних органів. Застосування психологічного тиску, провокацій і маніпуляцій під час слідства доповнювало агентурну роботу, формуючи доказову базу для винесення суворих вироків. Разом із тим зафіксовано випадки низької ефективності агентури, зокрема, діяльність «дворушників», що демонструє обмеженість і вразливість окремих елементів оперативної системи КДБ. Комплекс агентурно-оперативних і репресивно-судових заходів дозволив КДБ істотно послабити, дезорганізувати та в багатьох випадках ліквідувати підпільні націоналістичні структури.

Водночас репресивна політика КДБ не обмежувалася лише ліквідацією конкретних організацій, а була спрямована на превентивне недопущення відновлення національного руху. Систематичний нагляд за колишніми учасниками ОУН і УПА наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр., перевірка «сигналів про націоналістичні прояви» та контроль за можливими контактами з еміграцією формували атмосферу постійного тиску й страху. Агентурно-оперативні розробки виступали важливим засобом викриття, дезінформації та внутрішнього розкладу підпілля. Судові процеси, у свою чергу, виконували функцію демонстративного покарання осіб, які продовжували боротися за відновлення Української державності. У сукупності ці заходи сприяли маргіналізації організованого націоналістичного руху в означений період.

Перспективи подальших досліджень полягають у необхідності глибшого вивчення регіональних особливостей агентурно-оперативної роботи КДБ та здійснення порівняльного аналізу її ефективності в різних областях України. Окремої уваги потребує реконструкція персональних історій агентів і підпільників, що дозволить краще зрозуміти механізми взаємодії, опору та колаборації в умовах радянської репресивної системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 13. Спр. 552. 290 арк.
2. Гель І. Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ століття / Ред. та упор. І. Єзерська. Львів: Часопис, 2013. 392 с.
3. Жив'юк А., Марчук І. Політичні репресії тоталітарної доби на Рівненщині: від «червоного терору» до боротьби з інакодумцями. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Рівненська область. Кн. 1.* Рівне: Рівненська друкарня, 2006. С. 8–78.
4. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. Київ: Кліо, 2019. 248 с.
5. Максимець Б. Об'єднана партія визволення України: організаційні та програмові засади. *Політологічні записки.* Сєверодонецьк, 2014. № 2. С. 110–120.
6. Островський В. Об'єднана партія визволення України: епізоди історії. *Гілея: науковий вісник.* Київ, 2018. Вип. 132. С. 47–54.
7. Паска Б. «Справа педагогів»: розправа радянського режиму над прикарпатськими вчителями-патріотами наприкінці 1950-х рр. *Актуальні питання гуманітарних наук.* Дрогобич, 2023. Вип. 69. Т. 3. С. 22–28. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/69-3-3>.

8. Паска Б., Луцик В. Методи боротьби радянських спецслужб проти націоналістичного підпілля на Станіславщині у другій половині 1940-х – першій половині 1950-х рр. *Південний архів (історичні науки)*. Івано-Франківськ, 2023. № 44. С. 27–34. DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-44-4>.

9. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ: Видавництво Олени Теліги, 1998. 720 с.

10. Секо Я. Група «Об'єднання» в українському підпільному русі другої половини 1950-х років. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2013. Вип. 1. Ч. 1. С. 56–63.

11. Секо Я. Нелегальні організації УРСР другої половини ХХ ст.: загальна характеристика. *Україна–Європа–Світ: міжнародний збірник наукових праць. Серія Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль, 2012. Вип. 10. С. 112–129.

12. Трофимович В. Організаційна діяльність прибулих із таборів і спецпоселень учасників підпільно-повстанського руху (друга половина 1950-х – 1960-ті рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 30–37. DOI: <https://doi.org/10.25264/2409-6806-2022-33-30-37>.

REFERENCES

1. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU). [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU)] F. 13. Spr. 552. 290 ark.

2. Hel I. (2013) Vyklyk systemi: ukrainskyi vyzvolnyi rukh druhoi polovyny XX stolittia. [Challenging the system: the Ukrainian liberation movement of the second half of the 20th century] Lviv: Chasopys. 392. [in Ukrainian].

3. Kasianov H. (2019) Nezghodni: ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960–1980-kh rokiv. [Dissenters: Ukrainian intelligentsia in the resistance movement of the 1960s–1980s] Kyiv: Klio. 248. [in Ukrainian].

4. Maksymets B. (2014) Obiednana partiia vyzvolennia Ukrainy: orhanizatsiini ta prohramovi zasady. [United Liberation Party of Ukraine: organizational and programmatic principles] *Politohichni zapysky*, Sievierodonetsk, 2. 110–120. [in Ukrainian].

5. Ostrovskiy V (2018). Obiednana partiia vyzvolennia Ukrainy: epizody istorii. [United Liberation Party of Ukraine: Episodes of History] *Hileia: naukovyi visnyk*, Kyiv, 132. 47–54. [in Ukrainian].

6. Paska B., Lutsyk V. (2023) Metody borotby radianskykh spetssluzhb proty natsionalistychnoho pidpillia na Stanislavshchyni u druhi polovyni 1940-kh – pershii polovyni 1950-kh rr. [Methods of struggle of Soviet special services against the nationalist underground in the Stanislav region in the second half of the 1940s – the first half of the 1950s] *Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky)*, Ivano-Frankivsk, 44. 27–34. DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-44-4>. [in Ukrainian].

7. Paska B. (2023) «Sprava pedahohiv»: rozprava radianskoho rezhymu nad prykarpatskymy vchyteliamy-patriotamy naprykintsi 1950-kh rr. [“The Teachers’ Case”: the Soviet regime’s repression of patriotic teachers in the Carpathian region in the late 1950s] *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, Drohobych, 69 (3). 22–28. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/69-3-3>. [in Ukrainian].

8. Rusnachenko A. (1998) Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv. [National liberation movement in Ukraine: mid-1950s – early 1990s] Kyiv: Vydavnytstvo Oleny Telihi. 720. [in Ukrainian].

9. Seko Ya. (2012) Nelehalni orhanizatsii URSR druhoi polovyny XX st.: zahalna kharakterystyka. [Illegal organizations of the Ukrainian SSR in the second half of the 20th century: general characteristics] *Ukraina–Ievropa–Svit: mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, Ternopil, 10. 112–129. [in Ukrainian].

10. Seko Ya. (2013) Hrupa «Obiednannia» v ukrainskomu pidpilnomu rusi druhoi polovyny 1950-kh rokiv. [The “Union” group in the Ukrainian underground movement of the second half of the 1950s] *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii*, Ternopil, 1 (1). 56–63. [in Ukrainian].

11. Trofymovych V. (2022) Orhanizatsiina diialnist prybulnykh iz taboriv i spetsposelen uchasykiv pidpilno-povstanskoho rukhu (druha polovyna 1950-kh – 1960-ti rr.). [Organizational activities of participants in the underground insurgent movement who arrived from camps and special settlements (second half of the 1950s – 1960s)] *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Serii «Istorychni nauky», Ostroh, 33. 30–37. DOI: <https://doi.org/10.25264/2409-6806-2022-33-30-37>. [in Ukrainian].

12. Zhyviuk A., Marchuk I. (2006) Politychni represii totalitarnoi doby na Rivnenshchyni: vid «chervonoho teroru» do borotby z inakodumtsiamy. [Political repressions of the totalitarian era in the Rivne region: from the “red terror” to the fight against dissidents] *Reabilitovani istoriieiu: U dvadtsiaty semy tomakh. Rivnenska oblast. Kn. 1*. Rivne: Rivnenska drukarnia. 8–78. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 30.04.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.05.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.05.2026

Стаття поширюється на умовах
ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

